

FARSI ŞAİRLERİN GÖZÜNDEN, SELÇUKLU SULTANLARI

Seljuk Sultans as Reflected through the eyes of the Persian Poets

Savaş EĞİLMEZ*

ÖZ

İslam sonrası Türk tarihinde, ilk kez büyük bir devlet kuran Selçuklular olmuştur. Sınırları doğuda Sirderya, batıda Ege ve Marmara Denizleri, kuzeyde Kafkaslar, güneyde Mısır'a kadar uzanmış olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu, sanatsal anlamda da oldukça gelişmiştir. Çağın en güçlü devleti olması itibarıyla diğer sanat erbaplarıyla beraber şairler de Selçuklu saraylarını tercih ediyorlardı.

Biz de bu çalışmada, farsî (İran kökenli) şairlerin gözünden Selçuklu Sultanlarını ve devrin yaşanan olaylarını incelemeye çalıştık. Ayrıca bu makalede Selçuklular hakkında bilgi veren tarih kitaplarının yerine şairlerin divanları incelenmiş ve Selçuklu tarihine farklı bir bakış açısı getirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Farsî Şairler, Sultan Tuğrul, Edebiyat, Şiir.

ABSTRACT

It was the Seljuks that founded the first great state in Turkish history after Islam. The Great Seljuk Empire, the borders of which extended to Syr Darya in the East, Aegean and Marmora Seas in the West, Caucasus in the North, and Egypt in the South, was also quite advanced in arts. As the empire was the most powerful one of the time, poets as well as other artists preferred the Seljuk palaces.

The intention of this study is to examine the Seljuk sultans and the historical events of the time as reflected through the eyes of the Persian poets. Moreover, instead of providing knowledge based on history books, collected poems of the Persian poets are examined, which will hopefully present a different perspective of the Seljuk history.

Key Words: Seljuks, Persian Poets, Sultan Tuğrul, Letter, Poet.

Giriş

Gazneliler, Farsî şairleri ve bunların şiirlerini Samanoğulları'ndan miras alarak Gazne'ye götürdüler. Devletin merkezi olan Gazne bilim adamları, edipler ve şairler içinde cazip ve çekici bir yer haline gelmişti. XI.yüzyılın başlarından itibaren siyasi bir aktör olarak tarih sahnesinde yer almaya başlayan Selçuklular, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerindeki hakimiyetlerini zamanla daha batıya doğru genişlettiler.

Ortaçağın güçlü devletlerinin kudretli hükümdarların saraylarında, çok sayıda şair ve edip bulunurken aynı şeyi Selçuklular için söylemek doğru olmaz.

* Yrd. Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
egilmez@atauni.edu.tr

Çünkü şairlik daha çok eğlenceli ortamlarda ve ehl-i keyf hükümdarların himayesinde kendini geliştirebilmiş bir sanat dalıdır. Selçukların ilk dönemlerinde ağır sorumluluklar taşıyan Türk sultanları, eğlenceye çok fazla zaman ayıramıyorlardı. Ayrıca Türklerin, Farsları ve onların dillerini kabullenmeleri de zaman almıştır. Selçuklu Sultanları, işte bu şartlar altında muhtelif zamanlarda şairlerle ilişkiler kurmuş ve birlikte zaman geçirmişlerdir.

Sultan Tuğrul Bey'in hakimiyeti genişledikçe ve hükümlerini İran'ın içlerine doğru ilerledikçe, bölgesel emirlerin yanında bulunan bilim insanları ve sanatçılar da Tuğrul Bey'in himayesi altına giriyordu¹. Öyle ki şair Fahreddin Esed-i Gurgâni, Sultanın İsfahan seyahatinde maiyetinde bulunmuştu. Çağrı Bey, Herât, Belh, Hâzrem gibi şehirleri ele geçirip Merv'i başkent tayin ettiğinde Gazne'den gelen şair Nâsir Husrev, Çağrı Bey'in sarayına yerleşmişti. Nasir Husrev bu dönem için şu dizeleri kaleme almıştır;

زمن مجلس میر صدر و وزیر ادیم لقب بود وفاصل و دبیر همی کاغذ از دست من بر حریر	من که همان ناصرم خالی نبود نخواندی به نامم کس از بس شرف به تحریر اشعار من فخر کرد
--	---

*Ben, Vezir, Sadr ve Emirlerle bir mecliste bulunan Nasir'im
İftihar yüzünden kimse beni sadece isimle hitap etmedi Edip, Fazıl ve Kâtip
lakabım idi.*

Kâğıt benim elimden yazılan şiihlere göre ipeğe gurur duyar.²

Sultan Tuğrul Bey İsfahan'ı idari düzene soktukten sonra vergi ödemeyi ve Selçuklu vasallığını kabul etmeyen Hemedan üzerine gitti³. Fakat Fahr-ed-din İsfahan'da kalmış ve burada emir Feramurz bin Alâuddevle'nin desteğiyle, "Vis ile Râmin (Veys-ü Râmin)" adlı romantik bir hikâyeyi şiihleştirilmiş ve bu şiire de Sultan Tuğrul Bey'in methiyle başlamıştır;

خداوند خداوندان عالم بهر کس زو رسیده عز و نعمت	ابوطالب شهنشاہ معظم ملک طغرل بک آن خورشید همت
---	--

(Ebu talip mu'azzam şahenşâh)

(Gayret güneşi Melik Tuğrul Bey; her kes ondan, nimet ve saygı yitişmiş)

¹Dîvân-i Nâsır-i Husrev, nşr. Seyyid Nasrullah-i Takavî (Muctebâ Minovî'nin tashihleriyle) 2. bs., Tahran 1367/1988. s.85.

² Zebihullâh-i Safâ, Tarihi Edebiyat-ı İran, Tahran 1991, s. 272.

³Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, Ankara 1995, s.30.

Gerek devamlı büyük uğraşlar içerisinde bulunmaları, gerekse henüz Farsi şairleri tanımamaları nedeniyle, Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucuları Tuğrul ve Çağrı Beyler etrafında çok az şair bulunuyordu.

Sultan Tuğrul Bey, çocuğu olmadığı için, ölmeden önce yerine Çağrı Bey'in oğullarından Süleyman'ın geçirilmesini vasiyet etmişti. Selçuklu veziri Amidül-Mülk bu vasiyeti yerine getirdi ve Rey şehrinde Süleyman'ı sultan olarak tahta çıkardı. Ancak Çağrı Bey'in öteki oğlu Alp Arslan ve Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış ile bazı emir ve şehzâdeler Süleyman'ın sultanlığını tanımadılar. Kazvin şehrinde Alp Arslan adına hutbe okundu. Kutalmış'ın Rey önüne gelerek şehri kuşatması üzerine, Vezir Amidü'l-Mülk, Alp Arslan'dan yardım istediği gibi, hutbeyi de onun adına okuttu. Kutalmış ise Alp Arslan ile Dameğan civarındaki savaşı ve saltanat uğrunda hayatını kaybetmişti (1064). Alp Arslan Rey şehrinde Selçuklu Devleti tahtına çıktı. Daha sonra Amidü'l-Mülk'ü vezirlikten azlederek, yerine Nizâmü'l-Mülk'ü tayin etti.⁴

Şair Burhani, Sultan Alp Arslan'ın ilgisini çeken ediplerden biriydi ve ömrünün sonuna kadar Sultanın himayesinden yararlandı. Muhtemelen Tuğrul Bey'in saltanatı sırasında da Alp Arslan sarayında bulunuyordu. Oğlu Mu'izzi'ye göre, Abdulmelik'i Burhani özellikle parlak zekâsından dolayı Sultan nazarında önemli bir mevki kazanmıştır.⁵

Tezkiretü'ş-Şuara'ya göre ortaçağın şöhretli veziri Nizâmü'l-Mülk, Sufilere yönelik gösterdiği ilgiyi şairlere göstermezdi.⁶

Selçuklularla yıldızı barışmayan Nâsir Hüsrev, Nizâmü'l-Mülk hakkında şöyle demektedir;

ای کهن گشته در سرای غرور خورده بسیار سالیان و شهور

(*Yıllar aylar yiyip gurur sarayında eskilenmiş*)⁷

Sultan Alp Arslan öldükten sonra, daha önce veliahd tayin etmiş olduğu, oğlu Melikşâh Büyük Selçuklu Devleti tahtına çıktı. Melikşâh'ın tahta çıkmasında Vezir Nizâmü'l-Mülk büyük bir yol oynamıştı. Melikşâh'ın amcası ve Kirman meliki Kavurt onun sultanlığını tanıma. İki taraf arasında Hemedan civarında yapılan savaşı Nizâmü'l-Mülk'ün idaresi sayesinde Melikşâh kazandı ve Kavurd esir edilerek yayının kirişi ile boğduruldu(1073). Bundan sonra Sultan Melikşâh,

⁴ Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1993, s.51-52.

⁵ Nizâmî-yi Arûzî, Çehâr Makâle (nşr. Muhammed-i Mu'în), Tahran 1372 hş., s. 42.

⁶ Devletşâh, Tezkiretü'ş-Şuara, nşr.Dr.F.Elake, Tahran 1385/2006, s.18.

⁷ Zebîhullah-i Safâ, Târih-i Edebiyyâtı İrân, c.2, Tahran 1370/1991,s.509

Gazneliler ve Karahanlıları alt ettikten sonra, devlet merkezini de İsfahan'a nakletti (1074).

Kaynaklara göre, Selçuklu Devleti'nin en güçlü hükümdarı olan Sultan Melikşâh avlanmayı çok severdi, Saltanatı dönemi için eğlence meclislerinden çok az bahsedilir. Hatta Siyasetnâme'nin verdiği bilgilere göre, Sultan şölen geleneğini bile terk etmiştir. Saltanatının büyük bir bölümünü seferlerde geçiren Sultan eğlenceye çok da zaman ayıramamıştı. Dolayısıyla Melikşâh dönemi için şairlerden de çok fazla bahsedemeyiz. Buna rağmen Mû'izzi'nin Melikşâh dönemi saray şairi olarak anılmaktadır. Alp Arslan saray şairi Burhani, Kazvin şehrinde ölmeden önce oğlu Mû'izzi'yi yeni sultana göndermiştir.

من رفتم و فرزند من آمد خلف صدق او را بخدا و بخداوند سپردم

(*Ben gittim oğlum bana şayiste haleftir, onu Allah'a ve Padişah'a emanet ettim*).⁸

Elimizdeki bilgilere göre Mû'izzi, bir süre saraydan uzak tutulmuştur. Zaman sonra saray görevlilerinden Emir Alâu'd-devle Ali b. Ferâmurz vasıtasıyla Sultan Melikşâh'a yaklaşmıştır. Emir Ali, kendisine yüz dinar ödeyerek, Ay izleme töreninde Sultanın yanında bulunmasını istedi. O gün ayı gökyüzünde ilk olarak Sultan Melikşâh gördü. Şair Mû'izzi, Emir Ali'nin talimatıyla, bu olayı şiir diliyle şöyle anlattı;

ای ماه چو ابروان یاری گویی یا نی چون کمان شهریاری گوی
نعلی زده از زر عیاری گویی در گوش سپهر گوشواری گویی

(*Ay sanki sevgilinin kaşları gibisin, hayır belki Sultanın Yayı gibisin*)
(*Sanki Altından yapılmış Naldır, Semanın kulağında Küpe gibidir*)⁹

Şaire bu dizeleri karşısında 300 dinar değerinde bir at hediye edildi. Akşam yemeği sırasında da söylediği şu beyitler karşılığında da kendisine 5000 dinar daha bahşedildi.

چون اتش خاطر مرا شاه بدید از خاک مرا زبر ماه کشید
چون آب یکی ترانه از من بشنید چون باد یکی مرکب خاصم بخشید

(*Şah ateşli Zihnimi görünce, beni Topraktan Ay üstüne çekti.*)
(*Su gibi bir şarkı benden duyduğu zaman rüzgâr gibi özel bir binek bana bağış etti.*)¹⁰

⁸ Zebîhullah-i Safâ, Târîh-i Edebiyyâtı İrân, s.430.

⁹ Nizâmî-yi Arûzî, Çehâr Makâle. s. 42; Devletşâh, Tezkiretü'ş-Şuara, s.101.

Bu yemekten sonra da Şair Mû'izzi için "camegi ve icra" uygulanmaya başlandı. Diğer şairler sadece okudukları şiirler için maaş alabilirken, Mû'izzi'ye maaş bağlanmıştı. Vezirin onayının alınması gereken bu uygulama Sultanın talimatıyla gerçekleşmişti.

Şair bu pozisyona gelmesini Emir Ali'ye borçluydu. Bu borcu da şiir defterine yazdığı şu beyitlerle ödemeye çalışmıştı;

میر اجل علی فرامرز خسروی رستم رسوم و معن معانی و سام سان
گشت از مناقب دو علی بخت من بلند شد بر مدایح دو علی طبع من روان
پیغمبر گزید بدان بود شاد دل جگری بیگ ستوده بدین هست شادمان

(*Adetler Rüstemi manaların özü, Sam gibi olan Mir Ecel Alı Feramerz Husrevi*)

(*Benim bahtımın yücelişi ve yeteneğimin akıcı olması iki Ali'nin övgüsündendir*)

(*Peygamber seçtiği için mutludur Çağrı Bey beğendiği için mutludur.*)¹¹

Sultan Melikşâh'ın fetihleri, dönemin şiirlerinde de kendisine yer bulmuştu. Sultanın fetihlerini şair şöyle anlatıyordu;

بسوی غرب سبک کرده بود پار عنان همی گران کند امسال سوی مشرق رکاب
همی ز جیحون امسال بگذرد بر فتح چنانکه پارگذشت از فرات و دجله

(*Geçen yıl batıya sefer yapmıştır, bu yıl doğuya ayak basar*)

(*Geçen yıl Fırat ve Dicle'den geçen gibi bu sene Ceyhun'dan başarıyla geçer*)¹²

Zamanla Vezir Nizâmü'l-Mülk ile Sultan Melikşâh'ın arası açılmıştı. Bunun muhtelif sebepleri vardı. Sultan'ın eşi Terken dört yaşındaki oğlu Mahmudlu veliahd yapmak istiyor, Vezir Nizâmü'l-Mülk ise veliahd olan Berkjaruk'u destekliyordu. Bu durum Terken Hatun'un onun aleyhine çalışmasına neden oluyordu. Nizâmü'l-Mülk'ün fazla nüfuz kazanması ve onun yerine göz dikenlerde Sultan ile Vezirin arasının açılmasına neden olmuştu. Bu anlaşmazlığa rağmen o görevinden azledilmemişti. Fakat Nizâmü'l-Mülk İsfahan-Bağdat yolu üzerinde Sıhne mevkiinde İsmaili fedaisi bir genç tarafından öldürülmüştür. (14 Ekim 1092)¹³. Kısa bir süre sonra da Sultan Melikşâh zehirlenerek öldürüldü (19 Kasım 1092). Sultan Melikşâh otuz sekiz yaşında vefat etmiş ve geride Kaşgar'dan Boğaziçi'ne,

¹⁰ Zebîhullah-i Safâ, Târîh-i Edebiyyâtı İrân, s.510.

¹¹ Zebîhullah-i Safâ, Târîh-i Edebiyyâtı İrân, s.511.

¹² Muhammed Ovfi, Lübabu'l el-bâb, nşr.E.G.Browne, çvr.M.Abbasi, Tahran 1361/1982, s. 572.

¹³ Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.59.

Kafkaslar'dan Yemen ve Aden'e kadar uzanan büyük bir imparatorluk bırakmıştı. Şair Mû'izzi bir ay içerisinde gerçekleşen arka arkaya gelen bu ölümlerin ardından şu dizeleri yazdı;

ای دریغا ان چنان شاهی وزیرى این چنین شاه برنا در پی او رفت در ماه دگر

(*Genç Şah diğer ayda onun ardıca gitti. Yazık öyle bir Şah'a, böyle bir vezire.*)¹⁴

Şair bu devlet adamlarının ölümlerinden sonra, Selçuklu tahtı için yapılanlara da şöyle bir eleştiri getiriyordu;

نشاخت ملک سعادت اختر خویش در منقبت وزیر خدمتگر خویش
بگماشت بلای تاج بر لشکر خویش تا در سر تاج کرد تاج سر خویش

(*Mutluluk ülkesi hizmetedici vezirinin değerinde kendi yıldızını tanımadı*)
(*Kendi Taçını Tacülmülkün başına koyunca ordunun başına bela koydu.*)¹⁵

Ebü'l-Meâlî de bu karmaşık durumu şu dizlerle özetlemeye çalışır;

در ان زمانه ز هرکامدی به در گاه تو مبشر ظفر و فتح نامه پیش امد
ز بلغانیم و بلفضل و بلمعالی باز زمین مملکت را ثبات نیش امد
اگر از نظام و کمال و شرف تو سیر شدی ز تاج و سدید نگر چه پیش امد

(*O zamanlar saraya gelenler Fetihnameyle geldiler*)
(*Ebü'l genayim, Ebülfedl, Ebülmeali'lerden ülkeyin huzuru bozuldu*)
(*Nizam, Kemal, ve Şereften doysanda bak Taç ve Sedid'den neler oldu*)¹⁶

Melikşâh saltanatının büyük bir kısmını seferlerde, savaşlarda at üzerinde geçirse de hanedan üyelerinden Turanşâh, tüm ömrünü siyasi kaygılardan uzak eğlence içerisinde geçirmiştir. Şiiri de çok seven Turanşâh İbn Alp Arslan, devrin ünlü şairleriyle sık sık meclislerde buluşurdu. Hatta Azreki, "Elfiyye ve Şelfiyye" isimli destanı, Melik Turanşâh istiyor diye şiir tarzına çevirmişti. Çok sınırlı olduğu anlarda söylenen birkaç mısra bile onu sakinleştirmeye yetiyordu. Melik oynadığı tavlayı kaybedince büyük bir hiddete bürünmüş, lakin şairin söylediği şu mısralar onu hemen sakinleştirmiştir;

گر شاه سه شش خواست سه یک زخم افتاد تا ظن نبری که کعبتین داد نداد
شش چون نگر بیست حشمت حضرت شاه از هیبت شاه روی بر خاک فتاد

¹⁴ Devletşâh, Tezkiretü'ş-Şuara, s.105.

¹⁵ Devletşâh, Tezkiretü'ş-Şuara, s.106

¹⁶ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, Rahat-üs Sudur ve Ayet-üs Sürur, çvr. Ahmed Ateş, Ankara 1960, s. 133.

(Şahın üç-altı istediğinde üç-bir geldiğini , Tavlanın verip vermemezliğine şüphelenme)

(Altı Kral hezretlerinin haşmetini görünce Şahın heybetinden yüz toprağa koydu)¹⁷

Sultan Muhammed Tapar öldüğü zaman, henüz küçük yaşta olan oğlu Mahmud, devlet büyükleri tarafından Selçuklu tahtına çıkarıldı. Diğer taraftan Sencer (veya Sancar) de Horasan'da sultanlığını ilan etmişti (14 Haziran 1118). Selçuklu Devleti tahtında başkalarının da gözü vardı. Bu durum tek başına devlete hakim olmak isteyen Sencer'i batıya yürümeye sevk etti. Neticede Büyük Selçuklu sultanlığını ele geçirmek isteyen Sencer ve Mahmud Save'de karşılaştılar (11 Ağustos 1119). Sencer yeğeni Mahmud'u ancak ordusunda bulunan kırk fil sayesinde mağlup etti ve bu suretle Büyük Selçuklu Devleti sultanı oldu¹⁸.

Kaynaklar Sencer'in sarayında birçok şairin bulunduğunu söyler. Hatta bu şairlerin başında Enveri bulunmuş. Enveri meclislerde sultanla beraber kadeh kaldıracak kadar Sultan Sencer'e yakınmış. Bu durum şairin dilinden şu şekilde dökülmüştür;

پیش خود خواند و دست داد و نشاند وندران سحر کرد و در افشاند کس فرستاد و پیش تخت اش خواند نام او بر زبان اعلی راند	انوری را خدایگان جهان باده فرموده و شعر خواست ازو چون به مستی رفت بار دگر همه بگذار این نه بس که ملک
---	---

(Dünya Hudayıganı Enverini nezdine çağırıldı el verip oturttu)

(Ondan Şiirle Şarap istedi o'da sehr edip inciler septi)

(Sarhoş olduğunda adam gönderip yine yanına çağırıldı)

(Her şey bir yana onun ismi Padişahın yüce dilinden geçmesi yetmez mi)¹⁹

Sultan Sencer melikliği sırasında Hârezm'e de hakim olmuş (1098) ve Berkıyruk tarafından oraya Hârezmşâh tayin edilmiş olan Kutb el-Din Muhammed'i yerinde bırakmıştı ve bu zat valiliği boyunca Sultan Sencer'e sadık kalmıştı. 1128 yılında onun ölümüyle, yerine oğlu Atsız geçmişti. Atsız'da Cend ve Mangışlak gibi askeri bakımdan önemli yerleri ele geçirip nüfuz ve kudretini artırana kadar Sultan Sencer'e sadık kalmış ise de ilerleyen zamanlarda bağımsız hareket etmeye başlamıştı²⁰. Bu da Sultan ile Atsız arasındaki amansız mücadeleyi başlamasına neden olmuştur. Bu ilişki Selçuklu tarihinin önemli bir bölümünü oluşturur. Bu sıkı mücadele iki sarayda ikâmet eden şairler arasında da vuku bul-

¹⁷ Nizâmî-yi Arûzî, Çehâr Makâle, s.44.

¹⁸ Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, s.66-67.

¹⁹ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, Rahat-üs Sudur ve Ayet-üs Sürur, s.194.

²⁰ Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.69.

yordu. Kaynaklara göre, Sultan Sencer'in saray davetine çağrılan Atsız yakınındaki şairlerden Reşid-ed-din kasti olarak meclisin en alt taraflarına oturtuldu. Bu durum şair şu dizeleriyle protesto etti;

دانی شاهها که دور فلک در هزار سال
چون من یگانه ای ننماید به صد هنر
که زیر دست هر کس و نا کس نشانیم
انجا لطیفه است بدانم من ان قدر
حر است مجلس تو در بحر بی خلاف
لولو به زیر باشد و خاشاک بر زیر

(Ey Şah bin yıl içinde devran benim gibi yüzler sanata sahip olan benzersiz birini göstermeyeceğini biliyormuydun)

(Ancak beni, onun bunun arkasında yerleştirmekte bir şaka olduğunu biliyorum)

(Senin meclisin bir denizdir kesinlikle denizde inciler aşağıda, çöpler üste olur)²¹

Atsız'ın Cend bölgesindeki asi faaliyetleri, Sultan Sencer'in Harezmi üzerine sefer yapmasına neden oldu. Sultan'ın Hezâresb kalesini kuşatması iki tarafın şairleri arasında da kendilerine has bir savaş başlatmıştı. Sencer'in sarayında bulunan şair Enveri, Sencer'e hitaben şu dizeleri söylemiştir;

امروز به یک حمله هزار اسب بگیر فردا خوارزم و صد هزار اسب تراست

(Bugün bir hücumla hezâresp'i teserrüf et yarın Harezmi ve yüz bin Atı ele geçirirsen)²²

Karşılığında İranlı şair Reşid-ed-din şu dizleri yazmıştır;

گر خصم تو ای شاه بود رستم گرد یک خر ز هزار اسب نتواند برد

(Ey şah senin düşmanın bile yigit Rustem olsa'da Hezâresp'ten(Binat) bir Eşek bile götüre bilmeyecek)²³

1138 yılında iki taraf arasındaki savaşta Sultan Sencer, Atsız'ı mağlup ve Hârezmi istila etti. Bu bölgeyi yeğeni Süleymanşâh bin Muhammed'in idaresine bıraktıktan sonra 1139 yılında Merv'e döndü. Atsız, Sultan Sencer döndükten hemen sonra taarruza geçerek Süleymanşâh'ı mağlup etmiş ve Hârezmi'e tekrar hakim olmuştur. Bununla beraber Atsız 1141 yılında büyük bir yeminle Sultan Sencer'e itaatini arzetti.

²¹ Cemâleddin Muhammed b. Abdirrezzâk İsfâhani, Divân, nşr.V.Destgerdi, Tahran 1379/2000, s.182.

²² Devletşâh, Tezkiretü'ş-Şuara, s.159.

²³ Devletşâh, Tezkiretü'ş-Şuara, s.161.

Karahanlı hükümdarı Mahmud ile idaresi altındaki Türk kabilelerinden Karluklar arasında anlaşmazlık çıktı. Mahmud Sultan Sencer'den yardım isterken; Karluklar da Kara-Hıtaylar'dan Gür-Hân'a başvurular. Selçuklu ve Kara-Hıtay kuvvetleri 9 Eylül 1141 tarihinde, Semerkand civarındaki Katvan (Katavan) çölünde savaştılar. Sultan Sencer hayatının ilk yenilgisini burada aldı²⁴. Bu olaylar karşısında, Sultanın himayesinde bulunan Şair Ferid Katibin şu dizleri yazmıştır;

شاهها ز سنان تو جهانی شد راست تیغ تو چهل سال ز اعدا کین خواست
گر چشم بدی رسید ان هم ز قضا ست کان کس که به یک حال بمانده ست خداست

(Ey şah senin Mızrakından bir dünya düzeldi, Kılınçın kırk yıl düşmanlardan intikam aldı)

*(Gözdağı olsa da Kederdendir bir durumda kalan yalnız tanrıdır)*²⁵

Kaynaklara göre Atsız'da Sultan Sencer'in karşısında geri çekilişi ve ona karşı teslimiyeti hakkında şu dizeleri yazmıştır;

گر باد پای ست رخس ملک کمیت مرا هم پای لنگ نیست
تو اینجا بیایی من انجا روم خدای جهان را جهان تنگ نیست

(Padişahın Atı (Rehş) ruzgar gibi hızlı olsada ,benim Atım (doru= Komit) topal degil)

*(Sen buraya gelince ben oraya giderem Hudayecihan'a (Atsez'e)Cihan dar degil)*²⁶

Bu yenilginin haberin alan Hârezmşâh Atsız harekete geçerek, Serahs ve Merv şehirlerine hakim oldu. Merv'deki Sultan Sencer'in hazinelerini, bir çok dini adamı ve alimi Hârezm'e götürdü. Sultan Sencer Katvan'daki ağır mağlubiyete rağmen bir yıl içinde tekrar kuvvetlerini toplamayı başardı ve ikinci kez Hârezm seferine çıktı. Hârezm'i istila etti ve bölgenin merkezi Gürgenç'i kuşattı (1143-1144). Lakin Atsız'ın af dilemesi üzerine iki taraf arasında anlaşma yapılarak, Atsız yeniden Sencer'e tabi olmuştur. Bir müddet sonra Atsız'ın isyancı tarafının devam ettiği görüldü. Atsız, Sultan Sencer'i öldürmeği tasarlamış, bu amaçla da iki Batıyı görevlendirmişti. Bu suikast girişimi, devrin tanınmış şairlerinden Edib Sâbir tarafından Sencer'e haber verilmişti. Durumu öğrenen Atsız, şairi Ceyhun nehrinde boğdurmıştır. Bu suikast girişimi ve elçi görevindeki şairin öldürülmesi, 1147 yılı Kasım ayında Sencer'in üçüncü kez Hârezm seferine çıkmasına neden oldu. Atsız bir kere daha yenilgiyi kabul etmek ve af dilemek zorunda kaldı. Sultan Sencer'de bir kez daha onu affetti.

²⁴ Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.70.

²⁵ Devletşâh, Tezkiretü'ş-Şuara, s.188.

²⁶ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, Rahat-üs Sudur ve Ayet-üs Sürur, s.170.

Bu sıralarda Gür hükümdarı Ala'ed-Din Hüseyin yıllık vergiyi Sencer'e göndermeyerek bağımsızlığını ilan etmiştir. Nihayet iki taraf 1152 yılı Haziran ayında Nâb denilen yerde karşılaşmış ve Sencer galip gelmiştir. Daha sonra Sencer, Ala'ed-Din'i affederek Gur'un idaresini tekrar ona verdi. Bu sıralarda Selçuklular ve Oğuzlar arasında yıllık vergi nedeniyle anlaşmazlık çıktı. Dönemin Belh valisi Kumac hadiseyi sulh yoluyla çözebilecekken şiddete yönelmiş ve iki taraf arasında yapılan savaşı Oğuzlar kazanmıştır. Bu haberi duyan Sultan Sencer öteki beylerin teşviki ile, Oğuzlar üzerine bir sefer düzenledi. 1153 yılı Nisan ayında Oğuzlar Selçukluları büyük bir bozguna uğratarak, Sultan Sencer'i de esir ettiler. Oğuzlar başta Merv olmak üzere Horasan'ın bütün şehirlerini yağma ve istila ettiler²⁷. Birçok değerli zat işkencelerle öldürüldü. Şair Enveri bu durumu şöyle anlatıyordu;

آنجا که بود آن دلستان با دوستان در بوستان شد کوف و کرکس را مکان شد گرگ و روبه را وطن
برجای رطل و جام می گوران نهادستند پی بر جای نقل و نای و نی آوای زاغست و زغن

(o gönül çeken gözelin dostlarla bostanda bulunduğu o yer, baykuş ve akbabaların yeri, kurt ve tilkilerin yurdu oldu.)

(Büyük içki kaseleri ve şarap kadehleri yerine yabancı merkepler ayak basmış; meze, saz, ve ney yerinde karga ve çaylak kuşlarının sesi var)²⁸

Yıllarca Sultan Sencer'in sarayında şairler arasında bulunma hasreti içerisinde bulunan Hakani, Horasan'ın yaşadığı dramı öğrenince şöyle bir ağıt söylemiştir;

خاقانیا بسوگ خوراسان سیاه پوش کایام فتنه گردد سوارش سیاه بُرد
عیسی بحکم رنگریزی بر مصیبت اش نزدیک آفتاب لباس سیاه برد
چرخ از سر محمد یحیی ردا ربود دهر از سر سعادت سنجر کلاه بُرد

(Ey Hakani, Horasan'ın matemi ile siyahlar giyin! Çünkü fitne günleri o toprakın etrafına siyahlar götürdü.)

İsa, ona gelen felakete boyacılık yapmak için, güneşin yanına siyah elbise götürdü.)

(Çarh muhammed bin Yahya'nın başından örtüsünü çaldı, dehr Sencer'in saadetinin başından külahını alıp götürdü.)²⁹

Sultanın yenilgisinde emirlerinin oynadığı rol şairlerin bile gözünden kaçmamıştı. Devrin ediplerinden Şeref-eş şuera Kuşki, Sultanın emirlerin olan kızgınlığını şu şekilde ifade eder;

²⁷ Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.71.

²⁸ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, Rahat-üs Sudur ve Ayet-üs Sürur, s.171.

²⁹ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, Rahat-üs Sudur ve Ayet-üs Sürur, s.178.

یکایک در خراسان پروریده بناز و نعمت و دولت تن آسان
 شما را پادشاه هفت کشور رسانیده به میری از نخاسان
 هر شهری ز نام غز شنودن شده چو دیو از آهن هراسان
 فلک کفر نعمت های سنجر طلب کرد از شما تا حق شناسان

(Horasanda birer birer nimet, refah, ve naz içinde yetiştirilmiş.)

(Yedi ülkenin padişahı sizi örgücülükten emirliğe ulaştırdı.)

(Her bir şehirde Oğuz adını duyunca Dev demird arasında olduğu gibi ürperler.)

(Felek siz hak tanımayanlardan, Sencerin nimetlerinin nankörlüğünü talep etti.)³⁰

Devam eden oğuz yağmaları karşısında Horasan emirlerinden ümidi kesen halk, acılarını şairler vasıtasıyla beylere anlatmaya çalışıyorlardı. Bu şairlerden biri olan Mû'izzi derdini şu mısralarla anlatıyordu;

باز خواهد ز غزان کینه که واجب باشد خواستن کین پدر بر پسر خوب سیر
 ای کیومرث لقا پادشاه کسری عدل وی منوچهر وفا خسرو افریدون فر

(Oğuzlardan intikam al, iyi tabiat oğula, atanın intikamını almak vacib olur.)

(Ey ki simada kıyumers, adalette Kesra, vefda Menuçehr , ferde Fridun)³¹

Mü'eyyed Ayaba, Oğuzlardan bir grubu kandırmaya ve Sencer'i kaçırmaya muvaffak oldu (Ekim/Kasım 1156). Yaşlanmış ve bir o kadar da yorulmuş olan Sultan Sencer devleti yeniden canlandırmak adına bir şey yapamadı. 26 Nisan 1157 tarihinde 71 yaşında vefat etti ve tarih sahnesinden çekildi.³²

Kaynakça

Dîvân-i Nâsır-i Husrev, nşr. Seyyid Nasrullah-i Takavî (Muctebâ Minovî'nin tas-hihleriyle) 2. bs., Tahran 1367/1988.

Zebihullâh-i Safâ, Tarihi Edebiyat-ı İran, Tahran 1991.

Nizâmî-yi Arûzî, Çehâr Makâle, nşr. Muhammed-i Mu'în, Tahran 1372/1993.

Devletşâh, Tezkiretü'ş-Şuara, nşr. Dr.F.Elake, Tahran 1385/2006.

Muhammed Ovfi, Lübabu'l el-bâb, nşr.E.G.Browne, çvr.M.Abbasi, Tahran 1361/1982.

³⁰ Muhammed Ovfi, Lübabu'l el-bâb, s.66.

³¹ Zebihullah-i Safâ, Târîh-i Edebiyyâtı İrân,s.116-117.

³² Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.71.

- Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, Rahat-üs Sudur ve Ayet-üs Sürur, çvr. Ahmed Ateş, Ankara 1960.
- Cemâleddin Muhammed b. Abdirrezzâk İsfâhani, Divân, nşr.V.Destgerdi, Tahran 1379/2000.
- Sevim, Ali ve Merçil, Erdoğan, Selçuklu Devletleri Tarihi, Ankara 1995.
- Merçil, Erdoğan, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1993.